

НАРОДНІ ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА ПОДІЛЛЯ: ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЮ ХІХ–ХХ ст.

Оксана Ющенко

Становлення історіографії подільських народних ремесел та промислів відбувалося в процесі розвитку краєзнавства загалом й етнографічних досліджень у регіоні, зокрема. “Історія будь-якої науки, — зазначав С. Токарев, — складається з двох частин: 1) історії накопичення фактичних знань у певній галузі та 2) історії розвитку поглядів, тобто історії того, як осмислювалися й узагальнювалися накопичені знання. Те та інше складають дві нерозривні сторони кожної науки, зокрема й етнографії. Стосовно етнографії народних промислів та ремесел, то в реалізації цих двох невід’ємних сторін наукового процесу можна виділити три основні періоди: ХІХ — початок ХХ ст., 20-і роки ХХ ст. та 70-і роки ХХ ст. — до наших днів. Найбільш плідним у дослідженні означеної проблеми є третій період” [8].

Перші відомості про українські народні ремесла та промисли Поділля є в подорожніх нотатках іноземців ХVІІ–ХVІІІ ст., у працях статистико-краєзнавчого характеру ХІХ ст. Але спеціальне вивчення предмета розпочалося лише з кінця ХІХ ст., майже на півтора століття пізніше, ніж у Західній Європі. Вітчизняна наука про народне мистецтво народилася й розвивалася передусім як вивчення археологічних старожитностей, художніх пам’яток минулого.

Специфіка досліджень краю першої половини ХІХ ст. полягала в тому, що цією справою займалися переважно польські науковці. Така ситуація пояснюється низкою об’єктивних та суб’єктивних чинників: понад 300 років Поділля перебувало в складі Речі Посполитої, до 1831 р. тут панувала як державна польська мова, католицизм, непорушні соціально-економічні позиції шляхти, а також мали місце неодноразові спроби й сподівання поляків повернути знов цю землю до Польщі. Майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядалося в контексті історії та культури

Речі Посполитої як її невід’ємна частина. Однак, попри все це, значний фактичний матеріал із життя краю, зібраний польськими дослідниками, заслуговує на увагу і є важливим джерелом для вивчення Поділля. Особливо в цьому зв’язку слід відзначити працю польського історика, професора О. Яблоновського, який разом із директором польського головного архіву давніх актів професором С. Павенським упорядкували, проаналізували й опублікували у Варшаві упродовж 1875–1895 років 20-томну збірку документів, матеріалів та нарисів під назвою “Історичні джерела. Польща ХVІ–ХVІІ ст. Географічний і статистичний огляд” (польською мовою) [1]. Для дослідників гончарних промислів Поділля особливий інтерес становлять том V: “Люстрації королівських земель руських: Волині, Поділля і України першої половини ХVІІ ст.” (1877) та том ХІХ про життя Поділля та Волині ХVІ ст. (1889), де вміщено важливий, переважно статистичний матеріал про заняття населення краю.

З 40-х років ХІХ ст. за розпорядженням царського уряду на Поділлі запроваджується практика підготовки історико-статистичних, етнографічних описів населених пунктів губернії, оглядів та звітів. Необхідність такої роботи диктувалася потребою мати більш повні відомості про соціально-економічний стан та культурний рівень краю, який перебував у складі Російської імперії зовсім короткий час і був їй практично маловідомий. Для проведення цієї роботи на Поділлі, як і в інших регіонах держави, при канцелярії губернського правління 1862 р. було створено Державний статистичний комітет, а 1865 р. при єпархіальному управлінні на базі Кам’янець-Подільської духовної семінарії — Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, реорганізований у 1903 р. в Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке функ-

ціювало до 1920 р. Ці установи провадили значну роботу з усебічного вивчення губернії, залучали до обстеження широкі кола науковців, священників, військовослужбовців, чиновників різних рангів, ентузіастів-краєзнавців тощо, здійснювали активну видавничу діяльність. Губернський статистичний комітет видавав: “Обзоры Подольской губернии” (1871–1873, 1879–1912), “Труды” й “Отчеты” (1862–1918), “Статистические сведения о Подольской губернии”. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет друкував “Труды” (вип. I–XII, 1870–1916), а також широко використовував часописи “Подольские епархиальные ведомости”, “Подольские губернские ведомости”, “Экономическая жизнь Подолии” та ін. [3].

Безумовно, упродовж XIX ст. було зібрано й видано значний фактичний матеріал, який став джерельною базою для становлення й подальшого розвитку поділезнавства та не втратив своєї актуальності в наш час. В опублікованих статистичних описах було вперше зроблено спробу показати також стан народних промислів краю. Уже в 1849 р. у “Военно-статистическом обозрении Подольской губернии”, підготовленим за розпорядженням Генерального штабу російської армії капітаном Тверитиновим, уперше публікуються зведені відомості про число ремісників у всіх повітах губернії [10].

Новим важливим етапом в історії вивчення Поділля як окремого етнографічного регіону стала відома етнографічно-статистична експедиція, здійснена в 1869–1870 роках під керівництвом П. Чубинського [12]. Це була перша спроба комплексного дослідження різних сторін матеріальної та духовної культури населення Правобережної України, що виконувалося за певною програмою та науковою методикою. Матеріали експедиції, опубліковані Російським географічним товариством у 7-томному виданні, охоплюють значну частину території Поділля та містять записи усної народної творчості, календарні й сімейні обряди, народні вірування та знання, народ-

ні юридичні звичаї, а також етнографічно-статистичні описи українського, польського та єврейського населення краю.

Важливу роль у подальшому розгортанні збирацької та дослідницької роботи в Україні, організації українських наукових сил відіграв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876). Завдяки публікації й опису етнографічних програм Південно-Західний відділ РГТ одержав значний матеріал, що містить відомості про матеріальну й духовну культуру українців у пореформений період. У зв'язку з припиненням діяльності відділу в 1876 р. значна частина матеріалів, зокрема з Поділля, залишилася не опублікованою і зберігається у відділі рукописів ЦНБ НАН України. Серед них — “Этнографические сведения о жителях западной окраины Подольской губернии”, “Географические, историко-археологические, этнографические й статистические сведения о селе Осташковцах Проскуровского уезда Подольской губернии” П. Волошановича та ін. [9].

Упродовж 60–70-х років XIX ст. матеріали з етнографії та фольклору Поділля з'являються на сторінках місцевих періодичних видань і збірників а саме: “Труды Подольского губернского статистического комитета”, “Подольские губернские ведомости”, “Подольские епархиальные ведомости”.

Спроба узагальнити історичні й етнографічні відомості про Поділля, зокрема його територію, заняття населення, окремі аспекти духовної культури народу, була здійснена М. Симашкевичем.

У 80–90-х роках XIX ст. питання етнографії Поділля розглядалися переважно на сторінках вітчизняних і зарубіжних періодичних видань. Головна увага дослідників, як і в попередні періоди, зосереджувалася на вивченні духовної культури народу — його звичаїв, обрядів та вірувань.

Слід зазначити, що матеріальний побут населення Поділля в 80–90-х роках XIX ст. загалом не дістав широкого висвітлення. Короткі

відомості про житло, харчування, одяг і вишивку українського й молдавського населення Поділля знаходимо в роботі К. Мельник, написаній у формі подорожніх нотаток.

Значним кроком уперед у подальшому вивченні Поділля стала публікація “Статических сведений о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы”, “Отчетов” і “Трудов Подольского губернского исторического комитета” [13], трьох випусків “Сборника сведений о Подольской губернии” (1880, 1882, 1884), а також 37 книг-щорічників “Обзоров Подольской губернии”, в яких подано значний статистичний матеріал і про народні промисли краю. Виклад інформації здійснювався за чітко продуманою схемою, що повторювалася з року в рік.

Першою спробою комплексного обстеження господарської діяльності населення Поділля стала робота, проведена губернською владою в 1871 р. за розпорядженням Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з підготовкою до Політехнічної виставки в Москві необхідно було зібрати різнобічні відомості про заняття місцевих жителів за запропонованою комітетом детальною інструкцією. Так, у розділі “Дрібні виробництва і ручна праця” необхідно було описати найбільш поширені ремесла та промисли Поділля, зразки яких слід було подати на виставку.

Було зібрано значний фактичний матеріал по всіх повітах губернії, який друкувався впродовж 1872–1873 років у “Подольских губернских ведомостях”, а в 1873 р. був опублікований окремою книгою. На відміну від попередніх публікацій губстаткомітету, “Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях” містили більш детальні характеристики занять населення, іноді із зазначенням навіть місць поширення промислів та форми їх побутування. Однак слід визнати, що за насиченістю фактичного матеріалу описи повітів були не рівноцінними й часто не відповідали основним пунктам програми-інструкції ЦСК, лише перераховуючи назви поширених кустарних промислів [8].

Значний внесок у збір та систематизацію відомостей про життя краю зробив член-кореспондент Імператорського московського археологічного товариства, член-секретар Подільського губернського статкомітету В. Гульдман, який у 80-х роках XIX — на початку XX ст. опублікував фундаментальні праці “Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания”, “Населенные места Подольской губернии”, “Поместное землевладение в Подольской губернии: настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов”, “Памятники старины в Подолии” [1].

Важливу роль у збиранні матеріалів з історії матеріальної культури українського народу та їх систематизації відіграв Російський музей, заснований у Петербурзі в 1895 р. У формуванні етнографічних колекцій з Поділля брали участь спеціалісти з української та слов'янської етнографії — М. Могилянський, О. Прусевич [10, 11], М. Біляшівський, Ф. Волков, І. Зарецький, А. Макаренко [9]. Значна робота із вивчення Подільської губернії була проведена К. Широцьким, який у 1909–1914 роках зібрав колекцію гончарних виробів Вінницького й Кам'янецького повітів, колекцію писанок, предметів одягу Проскурівського, Кам'янецького, Ольгопільського повітів, зразки вишивки, прикраси з бісеру, предмети селянського господарства та ін. Особливу увагу дослідник приділяв збиранню зразків настінних розписів житла. Цінні матеріали, що характеризують культуру й побут молдавського населення Ольгопільського повіту Подільської губернії, були передані до Російського музею А. Висоцьким [9].

Значну цінність для вивчення історії політичного та економічного життя Поділля, його населених пунктів мають роботи історика й археолога, активного діяча Подільського церковного історико-археологічного товариства Ю. Сіцинського. Предметом особливої уваги Ю. Сіцинського стали історія ремісничих об'єднань міст Поділля, а також окремі аспекти цехової обрядовості. Упродовж

1895–1901 роки було опубліковано описи всіх церковних приходів і належних до них населених пунктів, де знайшли висвітлення й основні види господарської діяльності подолян [9, 5].

На початку ХХ ст. помітно розширюється й тематика етнографічного дослідження регіону. На відміну від попередніх десятиліть, коли основна увага науковців була спрямована на вивчення духовної культури населення краю, під впливом інтенсивних соціально-економічних змін у побуті міста й села, розквіту кустарних промислів з'являється значний інтерес до осмислення виробничої діяльності та народного мистецтва подолян. Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури регіону зробили С. Венгрженівський, О. Прусевич, Ю. Сіцінський, К. Широцький та інші поділезнавці, а також відомі дослідники української та слов'янської етнографії М. Біляшівський, І. Зарецький, М. Могилянський, чіми зусиллями було зібрано значну колекцію пам'яток старовини з Поділля для Російського музею в Петербурзі, Київського, Львівського та Волинського історичних музеїв, серед яких вагоме місце посідали й зразки місцевої кераміки. Та найбільш повно матеріальна культура, народні промисли краю були представлені в колекції Кам'янець-Подільського Давньосховища (історичного музею), яка загалом нараховувала в 1909 р. понад 7,6 тис. експонатів. Як бачимо, упродовж ХІХ – поч. ХХ ст. було започатковано вивчення кустарних промислів краю, зібрано значний фактичний матеріал, який став цінним джерелом до підготовки й опублікування важливих історико-краєзнавчих досліджень Поділля.

Початок спеціальному вивченню кустарних промислів Подільської губернії був покладений у 1912 р. у зв'язку з підготовкою до участі Губернського земства в Другій всеросійській кустарній виставці в Петрограді (1913) та Третьюму всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості [6]. Наявна на той час інформація про стан кустарного виробництва в регіоні була зібрана ще до введення земств

у Південно-Західному краї та вичерпувалася обстеженнями Статистичного комітету губернської управи за 1866, 1899, 1903 роки та матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Відомості, якими володів Комітет, не відображали реальний стан кустарних промислів у всій губернії, були поверховими й застарілими. Значна питома вага кустарного виробництва в економіці регіону, відсутність об'єктивної інформації про їхній стан, підготовка до участі в означених вище заходах і спонукали земство до проведення комплексного обстеження. Цій проблемі була присвячена доповідь Подільської губернської земської управи черговим Земським зборам у 1912 р., які визнали необхідною участь земства в Другій всеросійській кустарній виставці й Третьюму всеросійському з'їзді діячів кустарної промисловості. Більше того, збори ухвалили виділити 3250 руб. на вивчення стану кустарного виробництва в губернії.

У 1912 р. Управа розпочала обстеження шляхом анкетного опитування. Були розроблені й розіслані волосним правлінням, сільським старостам і міським управам опитувальні листи. За допомогою анкет мали встановити регіони побутування того чи іншого промислу, кількість дворів і людей, час заняття цим промислом упродовж року та форму збуту кустарних виробів. Усього Управою було розіслано 2243 анкетні листи, з яких повернулися з відповідями 1900 (84,7 % від усієї кількості) [7, 12].

Результати анкетного обстеження вимагали уточнення й більш глибокого аналізу, що й було зроблено в другому етапі дослідження кустарного виробництва – експедиційного, який розпочався з січня 1913 р. Управа залучила до цієї справи п'ять дослідників, які вже мали значний досвід науково-експедиційної роботи: це були О. Прусевич, В. Свідзінський, Л. Трофімов, П. Штельмах, Г. Александрович [1]. Експедиційному вивченню підлягали 10 найбільш поширених кустарних промислів губернії – гончарний, ткацький, килимового виробництва, народної вишивки, кушнірський, шевський, вичинки шкіри, кам'янотесний, де-

ревообробний та корзиноплетіння. Упродовж 1913—1914 років дослідники зібрали й проаналізували значний фактичний матеріал, склали детальні описи обстежуваних промислів, куди внесли конструктивні пропозиції щодо збереження самобутності та подальшого розвитку цієї важливої галузі традиційно-побутової культури Поділля. Під час експедиції було виявлено значну кількість етнографічних пам'яток, які поповнили фонди Кустарного музею губернського земства.

У результаті обстеження господарських занять населення Поділля, проведеного Подільським губернським земством, у 1916 р. було видано збірник “Кустарные промыслы Подольской губернии” [6], де узагальнено відомості про гончарний і ткацький промисли, килимарство, народну вишивку, шкіряні промисли, каменярство, деревообробні промисли, лозоплетіння.

У 20-х — на початку 30-х років з'являються праці, що засвідчують про подальше розширення аспектів дослідження традиційно-побутової культури [10].

Важливу роль в організації збирацької та дослідницької роботи на Поділлі відігравали наукові установи Всеукраїнської Академії наук, зокрема Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Комісія для вивчення звичаєвого права в Україні, Комісія для складання історико-географічного словника України, Всеукраїнське етнографічне товариство. На сторінках періодичних видань цих наукових осередків опубліковані дослідження звичаєвого права населення Поділля, громадських форм організації життя, матеріали, що стосуються джерел історико-етнографічного вивчення Поділля, а також статті про окремі аспекти матеріальної культури й господарської діяльності подолян, зокрема, про розвиток народних промислів на Поділлі та їх локальні особливості й типи освітлення житлових приміщень.

У вивченні етнографії Поділля брали участь радянські дослідники української культури, що працювали за межами України. Значну збирацьку роботу в західних, східних і південних районах Поділля виконала в 1924—1925 роках

експедиція Російського музею в складі Б. Крижановського, А. Зарембського, М. Фріде, А. Колаковської, Є. Даніні та А. Дуйсбург. Значну цінність становлять зібрані ними повні комплекти одягу, предмети побуту, пристрої для освітлення житла, зразки вишивки й тканин, колекції писанок, кальки настінних розписів. Учасники експедиції не тільки сприяли поповненню фондів музею, а й зробили значну кількість фотографій, замальовок, зібрали фактичний матеріал, який дав можливість підготувати низку цікавих робіт про народне мистецтво й художні промисли Поділля [14].

Особливу роль у вивченні народної архітектури та мистецтва, історико-культурних пам'яток Поділля відіграла Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа під керівництвом В. Гагенмейстера. Викладачі та учні школи здійснювали експедиційну роботу по збиранню етнографічних матеріалів, зразків народного мистецтва. Дослідження охоплювали гончарство, вишивку, настінні та інші розписи, паперові прикраси, народний одяг, сільське будівництво. Значну етнографічну цінність становлять видані Кам'янець-Подільською художньо-промисловою школою роботи В. Гагенмейстера “Стінні розписи на Кам'яничині” (1927), “Гутне скло Поділля” (1929), “Настінні паперові прикраси Кам'яничини” (1930), альбоми, присвячені народному одягу, вишивці, гончарству та ін. [1].

У післявоєнний період етнографічне вивчення Поділля було спрямоване на всебічне дослідження різних аспектів традиційно-побутової культури, усної народної творчості та народного мистецтва, започатковане в попередні роки. Зростає інтерес до розробки питань етнічної географії Поділля, зокрема території та заселення цього регіону в різні історичні періоди.

Літературу 40—60-х років ХХ ст., що більшою або меншою мірою досліджувала українські, зокрема подільські, народні промисли, можна поділити на кілька груп: 1) методично-технологічну, яка містила рекомендації щодо організації виробництва продукції; 2) популярно-пропагандистську,

що ілюструвала “небувале піднесення й розквіт народного мистецтва під керівництвом більшовицької партії”; 3) історико-мистецтвознавчу, присвячену дослідженню історії українського декоративно-прикладного мистецтва, особливо його радянського періоду; 4) спеціальну, що розглядала становлення й розвиток українських народних промислів, окремих їх осередків та діяльність відомих майстрів. Для переважної більшості праць, особливо другої групи, характерний ортодоксальний підхід до висвітлення народної художньої культури, обмеженість джерельної бази, яку становили, переважно, матеріали різноманітних виставок, декад, інших масових заходів, слабкість історико-географічних, мистецтвознавчих та відсутність конкретно-статистичних характеристик промислів, констатація та описовість викладу [9].

У зв'язку з підготовкою “Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії”, а також створенням на Україні музеїв просто неба в останні десятиліття була проведена значна робота щодо вивчення основних компонентів матеріальної культури Поділля як одного з історико-етнографічних регіонів України [9].

Дослідженню землеробських знарядь Поділля, їх конструктивних особливостей і модифікації залежно від соціально-економічних і природно-географічних умов регіону відведено значне місце в колективній монографії “Народна землеробська техніка українців”, у статтях В. Горленка [4].

Значну увагу приділяють в останні роки етнографічному вивченню одягу українців Поділля. У результаті багаторічних польових досліджень етнографами введено в науковий обіг нові фактичні дані, показано особливості краю, декоративно-художнього оформлення та локальні різновиди подільського комплексу, його спільні й відмінні риси в порівнянні з народним одягом інших етнографічних регіонів України та слов'янських народів.

Неабиякий інтерес становить дослідження взаємозв'язків у побутовій культурі українців Поділля та інших народів, що населяють цю територію. Особливості матеріальної та духовної культури поляків Поділля, що склалися на кінець XIX – початок XX ст., знайшли відображення в дослідженнях В. Борисенко [2].

Для етнографічного вивчення Поділля важливе значення мають етнографічні колекції, що зберігаються в Російському державному етнографічному музеї (Санкт-Петербург), музеях народної архітектури та побуту в Києві та Львові, Державному музеї українського народного декоративного мистецтва України (Київ), Музеї етнографії та художнього промислу України (Львів), Національному музеї у Львові, Державному історичному музеї України (Київ); Львівському історичному музеї. Цінні пам'ятки матеріальної культури зібрані у Вінницькому, Тернопільському, Хмельницькому обласних краєзнавчих музеях, ДКЗ “Меджибіж” м. Меджибожа, Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику, у новостворених музеях у Дунаєвецькому, Славутському, Шепетівському, Городецькому (Хмельниччина), Тульчинському, Барському (Вінниччина), Борщівському, Заліщицькому, Бучацькому, Бережанському, Чортківському, Кременецькому (Тернопільщина), Острозькому (Рівненщина) державних історико-культурних заповідниках та інших районних краєзнавчих музеях. Деякі краєзнавчі музеї здійснюють видання наукових збірників, у яких належно представлені статті й матеріали з народознавчої тематики. Прикладом можуть служити наукові збірники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника “Музей і Поділля” (1992), “Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля” (1992), Вінницького обласного краєзнавчого музею “Подільська старовина” (1993 і 1998) та ін.

Певне значення для активізації етнографічних досліджень Поділля та їх координації мають історико-краєзнавчі конференції, що організовуються Хмельницьким обласним

історико-краєзнавчим товариством спільно з Кам'янець-Подільським педагогічним університетом, Вінницьким педагогічним університетом, історико-краєзнавчими товариствами інших подільських областей. На конференціях порушуються питання, пов'язані з вивченням історичної географії, історії, археології, етнографії, фольклору та лінгвістики Поділля. Питання етнічної історії, матеріальної та духовної культури, міжетнічних зв'язків населення Поділля, сучасних етнокультурних процесів, що відбуваються в цьому регіоні, знайшли висвітлення на конференції "Проблеми етнографії Поділля", що відбулася в Кам'янці-Подільському в 1986, Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, 1990), науково-практичній конференції до 500-річчя М. Хмельницького "Культура Поділля: історія і сучасність" (1993), ІХ Подільській

історико-краєзнавчій конференції, що відбулася в Кам'янець-Подільському педагогічному університеті (1995), Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції "Хмельниччина: роки становлення і поступу (1937–1997)" (Хмельницький, 1997), історико-краєзнавчій конференції "Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність" – (Кам'янець-Подільський, 2002) та ін.

Отже, стосовно Поділля, як одного з історико-етнографічних регіонів України зібрано й опубліковано значний фактичний матеріал, обґрунтовано чимало узагальнень та спостережень.

Сучасні дослідники провадять значну роботу з вивчення своєрідних локальних особливостей побуту, матеріальної та духовної культури, етнокультурних процесів та міжетнічних зв'язків населення Поділля.

1. *Баженов Л.* Поділля у працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 18–19.
2. *Борисенко В.* Деякі особливості народного вбрання поляків Поділля // НТЕ. – 1973. – № 2. – С. 55–59.
3. *Вінюкова В.* Подільський історико-статистичний комітет // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 15–78.
4. *Горленко В.* Етнографічна експедиція на Поділля // НТЕ. – 1967. – № 1. – С. 96–98.
5. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края* под. ред. Иванова В. И. – Х., 1898. – Т. I. – С. 450.
6. *Кустарные промыслы Подольской губернии.* – К., 1916.
7. *Матейко К.* Народна кераміка західних областей Української РСР. – К., 1978.
8. *Мельничук Л.* Гончарство Вінниччини: минуле

і сьогодення // Народне мистецтво. – 2002. – № 3/4. – С. 170–171.

9. Поділля: історико-етнографічне дослідження / Під ред. Пономарьова О. – К., 1994.
10. *Прусевич А.* Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 9–120.
11. *Прусевич А.* Народное вышивание в Подольской губернии // Кустарные промыслы в Подольской губернии. – К., 1916. – С. 300.
12. *Рибак І.* Народні промисли Зінькова та навколишніх сіл: виникнення та еволюція // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький, 1994. – 4.1. – С. 96–104.
13. *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Географическим обществом. – С.Пб., 1877. – Т. 7. – С. 250.
14. *Шульгіна Л.* Гончарство на Поділлі // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Т. 2. – С. 111–200.

It is possible to select three basic periods in research of folk trades and handicrafts of Podillya: 19th – the beginning of 20th centuries, 1920s – 1960s, and 1970s up to now. The first period is characterized by ponderable contribution of the foreign and Russian researchers to the development of podillaznavstvo, the second – by the development and becoming of Ukrainian ethnologic science. The third period is most fruitful in the research of the noted problem.